

לבם בסוף מערב

ככלל, אפשר לומר כי התוצאה העיקרית של יציאת היהודים מארצות שהיו בעבר בשליטה קולוניאלית - עיראק, מצרים, תוניסיה ואלג'יריה - הייתה התרופפות הקשר עם המערב והתחזקות העוינות כלפיו. בארצות אלו היו היהודים בימי השלטון הקולוניאלי חוליית הקשר העיקרית לתרבות המערב, השתמשו בלשונותיה ויצרו בהן (בעיקר בצרפתית). במצרים ובעיראק היו היהודים ממבשרי הספרות הערבית החדשה, כגון יעקב צנוע במצרים ואנוור שאול בעיראק. בצד היצירה בלשון הצרפתית אימצו חלק נכבד מן היהודים במצרים ובעיראק את הערבית הקלסית ופרסמו בה יצירות מסוגות ספרותיות שונות, כולל עיתונות. לקראת אמצע המאה ה-20 החלה להתפתח יצירה ספרותית מודרנית נרחבת ומגוונת בידי המוסלמים בארצות אלו, שחלקה הנכבד הוקדש למגמות הלאומנות הערבית. לכן פחתה חשיבות היצירה היהודית בלשון הערבית, וליציאת היהודים לא הייתה השפעה של ממש על הספרות הערבית. יש לזכור כי מגמת ההתנתקות מתרבות המערב בארצות האסלאם החלה לפני יציאת היהודים מהן, במהלך המאבק הלאומי להשגת עצמאות - שעל פי רוב היהודים לא היו שותפים בו.

השפעה שלילית מוחשת ליציאת היהודים מן הארצות הללו הייתה חסרונם של בעלי מקצועות חופשיים ואנשי כלכלה חשובים, בעיקר בתחום הפיננסי ובסחר החוץ. במסגרת התקרבות היהודים אל תרבות המערב בתקופה הקולוניאלית, רכשו רבים מהם מקצועות אלו בשיעור יחסי גדול בהרבה מן האוכלוסייה הכללית, ואף חלקם במערכת הכלכלית היה הרחק מעבר לשיעורם הדמוגרפי.

אובדן כוחות אינטלקטואליים חשובים וכן בעלי מקצועות חופשיים אפיון, למשל, את יציאת היהודים מתוניסיה, לאחר שקיבלה את עצמאותה בשנת 1956. רבים היגרו לצרפת, בעיקר מעיר הבירה תוניס ומקהילות צפון תוניסיה, שבהן השפעת תרבות צרפת על היהודים הייתה גדולה והם מילאו תפקיד נכבד בקידומה של תוניסיה לקראת חברה מודרנית. בעקבות ביטול השלטון הצרפתי ועזיבת היהודים חלה נסיגה בהתמערבותה של תוניסיה, במקביל להתחזקות התנועה הלאומית ולחזרה אל השורשים הערביים-המוסלמיים. לעומת ההגירה מצפון תוניסיה, לעלייה ההמונית לישראל של יהודים מדרום תוניסיה הייתה השפעה מועטה על מערכות החיים. לקהילות שמרניות אלו לא היה תפקיד מהותי בעיצוב פני המדינה, אלא רק תפקיד משני בכלכלה "המשלימה" - מלאכות יד ושירותים לאוכלוסייה הכללית.

כך היו פני הדברים גם בכמה ארצות שתהליכי ההתמערבות לא הגיעו אליהן ובחברה היהודית שבהן לא חלו תמורות מעמיקות. הכוונה בעיקר לתימן, לכורדיסטן, לאיראן ולאפגניסטן. אך גם במרוקו, בלוב ובסוריה, שבהן שלטו מעצמות אירופה לתקופה קצרה יחסית, לא היו היהודים גורם מרכזי בפעילות הכלכלית והחברתית הכללית; לפיכך, לעלייתם לישראל לא הייתה השפעה

מודה ועוזב

השפעתה של יציאת היהודים מארצות האסלאם על ארצות המוצא

יוסף יובל טובי

ליציאת היהודים מארצות האסלאם באמצע המאה ה-20 ולעלייתם למדינת ישראל הייתה השפעה לא מבוטלת על החברה הסובבת בארצות מוצאם. השפעה זו לא הייתה אחידה, אלא תלויה בגורמים שקבעו את מעמד היהודים באותן ארצות, את דרך השתלבותם ואת מידת השתלבותם במערכות החיים השונות. הגורם העיקרי היה המעמד המשפטי של היהודים: המשך המדיניות האסלאמית כלפי המיעוטים כבני חסות, או הנהגת שוויון זכויות בהשפעה מערבית (במסגרת האימפריה העות'מאנית או המדינות הקולוניאליות). בצד גורם זה פעלו גורמים אחרים, שלעתים חיזקו את עוצמתו ולעתים החלישוהו. אף שגורמים מסוימים פעלו לכאורה באופן זהה בארצות השונות, הרי למכלול הגורמים היו תוצאות שונות.

בית הכנסת אלגריבה באי ג'רבה, 2005 (לע"מ)

אטליז כשר בעיר תוניס, 2011 (צילום: ר' פרינס)

השחרור, מצרים לאחר מבצע סיני ומלחמת ששת הימים), הייתה השפעה על מצבם של אלו שבחרו להישאר. מן היהודים שנותרו באותן ארצות נשללו למעשה זכויות האזרח שהוענקו להם בעבר והם הפכו להיות גורם חשוד הפועל לטובת האויב - מדינת ישראל - ונגד המדינה שהוא חי בה.

ככל שהדבר עשוי להיראות פרדוקסלי, יציאת היהודים מארצות האסלאם החמירה את היחסים שבין מוסלמים ליהודים. המיתוס של חיי האחוה בין יהודים למוסלמים בארצות האסלאם, בעיקר ההעלאה על נס של "תור הזהב" בספרד, הוא מוגזם. היהודים חיו תמיד כד'מים (בני חסות) המחויבים לשלם את הג'זיה (מס החסות), ולנהוג בהתאם לחוקי אפליה והשפלה שהתברו והחמירו ברבות הימים. אך במישור האנושי הפשוט, הרחק מעיניהם הבוחנות של אנשי השלטון והדת, התפתחה מערכת יחסים שאפשרה קיום בצוותא של יהודים ומוסלמים בכפיפה אחת. יוצאי ארצות האסלאם וצאצאיהם החוזרים לבקר בארץ הולדתם שומעים לעתים כיום ביטויי געגועים לחיי השכנות עם היהודים בעבר. בתימן ממשיכים עד היום להזכיר את מלאכת הצורפים היהודים, שלא נמצא לה תחליף.

אך למרות ביטויי הנוסטלגיה, דווקא היעדר היהודי מן הסביבה הקרובה ומחיי היום-יום, מסייע לאימוץ הדמוניזציה של היהודים ושל היהדות, ולפיתוח תפיסות אנטישמיות מובהקות. את אלו מזינים בשפע ובהתמדה ארגונים אסלאמיים פונדמנטליסטיים וארגונים ערביים לאומיים בעלי אינטרסים שונים, ולעתים אף הממשלות בארצות האסלאם. ודאי, הסכסוך בין יהודים לערבים בארץ ישראל שהחל עוד בטרם הקמת מדינת ישראל תורם לכך רבות; אך היעלמותו של היהודי מן הסביבה הערבית-המוסלמית חיזקה את חוסר האפשרות לראות את היהודי ולתקשר אתו כאדם. כך התחזק כיום המיתוס השלילי ביחס ליהודים, מיתוס היונק גם מראשית ההיסטוריה המוסלמית.

מודגשת על החברה הסובבת. יש לציין את שהתרחש בתימן; האמאם אחמד התיר ליהודים לצאת מארצו, אולם בתנאי שכל בעל מלאכה יהודי ילמד את מלאכתו למוסלמי. השליט הבין כי יציאה המונית של נתיניו היהודים תותיר את ארצו כמעט בלא בעלי מלאכה. כבר בשנת 1881, כאשר קבוצה של כמה מאות יהודים התעתדה לעלות לארץ ישראל, דרשו המוסלמים מן המושל בעיר הנמל חודידה למנוע מהם לעלות על ספינה. ההשפעה המועטה של יציאת היהודים מארצות אלו היא תוצאה של פיזור הקהילות היהודיות באותם מקומות, ושל אופיין. היו אלו לרוב קהילות קטנות שלא היו מוקדי כוח כלכליים, והשפעתן הצטמצמה לתחומי היישוב שחיו בו. עוצמה כלכלית ותרבותית, שלאובדנה יש משמעות לחברה הכללית, נודעה בקהילות יהודיות גדולות ששכנו בערים שהיו מרכזי מסחר בין-לאומיים כגון בגדאד, עדן, קהיר, אלכסנדריה ותוניס.

מבחינה כלכלית, ליציאת היהודים מארצות האסלאם לא היו תוצאות קריטיות, אף לא בארצות שבהן ריכזו בידיהם חלק חשוב מן המסחר הבין-לאומי ומן הפעילות הפיננסית. מלבד עיראק, שממנה יצאו יותר מ-100,000 איש במשך זמן קצר, הרי תהליך יציאת היהודים ממצרים, מאיראן, מתוניסיה ומערך נמשך על פני כמה שנים. לפיכך, את מקום היהודים מילאו בלא כל קושי המוסלמים או המדינה, שהשתלטה על הרכוש היהודי. אך דומה שהגורם העיקרי להשפעה המועטה היא העובדה שליהודים לא היה כל חלק בפעילות החקלאית, שהייתה בסיס הכלכלה העיקרי בארצות האסלאם באותן שנים.

עיתוי היציאה, ותוצאותיה כיום

יציאת היהודים מארצות האסלאם צריכה להיבחן לא רק על רקע הגשמת הרעיון הציוני, אלא גם על רקע התמורות שחלו בארצות האסלאם בלא כל זיקה לקהילות היהודיות. עם זאת, ליציאת היהודים דווקא למדינת ישראל בתקופה שבה הגיע לשיאו המאבק בין היהודים לבין המוסלמים (כגון עיראק לאחר מלחמת